

देव्यन् । क्रतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७३ ।

“आविर्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । १ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सखारयते मन्युं योऽतिवादांस्तित्तते ।
यच्च तप्तो न तपति इदं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
साधिवः । यथा, कर्त्तव्ये । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विध्वज्ज सायक
सह योजः पुष्यति विश्वमानुषक् ॥”
वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्योर्दृष्टुं च त्वो जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव क्रुपितेन मन्युना
स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥”

मन्वन्तरं, क्री, (मनोरन्तरमस्मिन्निति ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ । देव-
मानेनेकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका स्तोकसप्ततिः ।
स्ततश्चेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्थायम्बाद्यस्तेषामन्तरमवकाशो-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अहंयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम् सप्तस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवेकं तस्य भागास्तुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणोक्तत्वात् तथापि
अस्यत्वादिव नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“चिंशत्कोस्तु वर्षाणां मासुषेण द्विजोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकाणि तु ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येया लिङ्गैस्सिन्नु कथिता

दिनाः ॥”

एतदङ्का यथा, १०६, ७२०, ००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽङ्कदिनम् । युगानि यथा लिङ्गे ।

“पूर्वं क्षतयुगं नाम तत्तत्क्षेता विधीयते ।
हापरस्य कलिखेव युगान्येतानि सुप्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि चीणि चैकं क्षतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्यान्धानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥”

इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वारिंशद्दशः सहस्राणि वर्षाणाम् क्षतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्धेयु ससन्ध्यांश्चैव च विभु ।
एकापायेन वनेनैव सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

अस्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्ध्यांश्च वर्षाणि ४००० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४००० एवं जेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं हापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कलेः शतद्वयाधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन हादशसहस्राणि
१२००० । मासुषमानेन सत्यादीनां मासं यथा,
ज्योतिषे ।

“वसन्धिमैत्रा ऋतुरन्यमासा
वैशा रसाष्टौ भुजवर्ग्वेदाः ।
एतानि शृण्वचयतादितानि
युगाब्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्कैश्च यते सत्यस्य यथा, १, ७२०, ००० ।
जेताया यथा, १, २६६, ००० । हापरस्य यथा,
८६४, ००० । कलेयथा, ४३२, ००० । समुदायेन
४, ३२०, ००० अपरं ब्राह्मणपरिमाणं बाहुल्य-
भिया नोक्तम् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एको मनुयावधिकारी भवति
स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनुनां

नामानि । प्रथमः स्थायम्बुवो मनुः । द्वितीयः
स्वारोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।

चतुर्थस्तामसो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।
षष्ठ्याक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।

वर्तमानोऽयम् । अष्टमः सावर्णिर्मनुः । नवमो
दक्षसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-
सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।

चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-
वदवतारेण देवगणसप्तधिमनुमुपज्ञादयः पृथक्

पृथग्भवन्ति । यथा । स्थायम्बुवे मन्वन्तरे
यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।

मरीचिप्रभृतयः सप्तर्षयः । स्थायम्बुवो मनुः ।
प्रियव्रजोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वारोचिषे

विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-
दयः । ऊर्जस्तस्मादयः सप्तर्षयः । अग्निसुतः

स्वारोचिषो मनुः । द्युमत्सेनरोचिष्वात्मसुखा
मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।

सत्यजिह्वः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।
वशिष्ठसुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतसुत

उत्तमो मनुः । पवनवज्रयज्ञहोत्राद्यास्तु-
सुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । विशिख

इन्द्रः । वैद्यतादयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः
सप्तर्षयः । तामसो मनुः । ऋष्यातिनरादय-

स्तुसुताः ॥ ४ ॥ रैवते विबुधोऽवतारः । विभु-
रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हरिण्यरोमा-

दयः सप्तर्षयः । रैवतो मनुः । बलिबिन्ध्यादय-
स्तुसुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः ।

मन्दुम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । हव्यम्ब-
होरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पुष-

पुष्यसुमुन्नादयस्तुसुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते

वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदित्या

वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुत्तणा अश्विनारुघभ

इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽर्जिर्वाशिष्ठो विश्वा-
मित्रो शोतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः ।

वैवस्वतो मनुः । इक्ष्वाकुः वृगः प्रार्थतिः इष्टः
पृष्टः कर्षकः नरिष्यन्तः पृथग्भः नाभागः

कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-
ष्याणि । सावर्णिके सार्वभौमोऽवतारः । बलि-

रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अश्वतप्रभा देवाः ।
गालवः दौप्रिमान् परशुरामः अश्वत्थामा क्षपः

ऋष्यशृङ्गः व्यासः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।
निर्मोक्तविरजस्वाद्यास्तुसुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-

सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-
मरौचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।

दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकेतुदीप्तिक्त्वाद्यास्तु-
सुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्णुक्त्सेनोऽव-

तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविबुद्धाद्या देवाः ।
हविष्वाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

भूरिसेनाद्यास्तुसुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके
धर्मसेतुरवतारः । वैद्यत इन्द्रः । विहङ्गम-

कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।
धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तुसुताः ॥ ११ ॥

रुद्रसावर्णिके । सुधामाख्योऽवतारः । ऋत-
धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोऽर्जुना-

दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववदुपदेवा-
दयस्तुसुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरी-

ऽवतारः । दिवस्यतिरिन्द्रः । सुकर्मसुजाद्या
देवाः । निर्मोक्तत्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः । देव-

सावर्णिर्मनुः । चित्रसेनविचित्राद्यास्तुसुताः ॥
१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृहज्जातुरवतारः । शुचि-

रिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्नि-
बाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । इन्द्र-

सावर्णिर्मनुः । उरुगम्भीरवृषाद्यास्तुसुताः ॥
१४ ॥ अथेतेषां कर्म्मोच्यते । इन्द्रो देवराट्

यथावर्षा च । मधुरादौ पृथिव्यां राजा भवति
तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं

राजानो भवन्ति । देवताः पुत्राणां यज्ञादि-
कर्म्मपुष्टास्तत्फलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-

शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवदवतारा एतान्
स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति देवराक्षसादीन्

धर्म्महृदो प्रन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽङ्कस्य
एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनेकः कल्पः ।

चिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ ॥ अन्यत्र ।

“वर्षेण चाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।
हाचिंशत्या सहस्रेस्तु संहितान्यपि संख्या ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि क्षताख्यष्टौ च संख्या ।
वर्षाणां हापरं प्रोक्तं युगं पूर्वेन्द्रदर्शनात् ॥

जेता हादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तितानि ।
सत्यवत्या सहस्रेस्तु संयुक्तानि भवन्ति हि ।
दश सप्त च क्षताणां वर्षाणाञ्च क्षतं युगम् ।